INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY HYGIENE RESEARCH
IJOMHRE
E-ISSN: XXXXXXXX, 1(1): 17-27, 2025, http://hygienejournal.org

SabununTarihi Üzerine Bir İnceleme*

Deniz GÜÇLÜ[1] **Tülay POLAT ÜZÜMCÜ[2]**
Sorumlu Yazar: Deniz GÜÇLÜ
deniz.beyaz@kocaeli.edu.tr
Geliş Tarihi: 23.12.2025
Kabul Tarihi:23.12.2025

Özet
Bu çalışma, Mezopotamya ve Eski Mısır'dan başlayarak Antik Yunan ve Roma, İslam dünyası, Osmanlı coğrafyası ve modern sanayi toplumuna uzanan geniş bir tarihsel çerçevede sabunun üretim biçimlerini, kullanım alanlarını ve kazandığı anlamları incelemektedir. Bu yaklaşım, sabunun tarih boyunca toplumsal değerler, inanç sistemleri ve gündelik yaşam pratikleriyle birlikte nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada, sabunun tarihini teknik bir üretim sürecinin ötesinde, hijyen–kültür–ekonomi etkileşimi bağlamında değerlendiren nitel, disiplinlerarası ve tarihsel-analitik bir yöntem benimsemektedir. Araştırma, belirli bir döneme ya da coğrafyaya odaklanmak yerine, uzun süreli tarihsel süreklilik perspektifiyle farklı uygarlık ve dönemlerde sabunun üretimi, kullanımı ve anlamlandırılma biçimlerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Erken dönemlerde sabun ve benzeri maddelerin beden temizliğinin yanı sıra ritüel arınma ve tıbbi amaçlarla kullanıldığı; temizlik anlayışının fiziksel olduğu kadar sembolik bir boyuta da sahip olduğu gösterilmektedir. İslam dünyasında kimya bilgisinin gelişmesi ve zeytinyağı bazlı sabun üretiminin standartlaşması, modern sabunculuğun temellerini atmış; Halep, Nablus ve Şam gibi merkezler Akdeniz dünyasında etkili olan kalıcı bir üretim geleneği oluşturmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan kimya devrimiyle birlikte sabun, endüstriyel ve bilimsel bir ürüne dönüşerek kitlesel tüketimin önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. 20. yüzyılda sentetik deterjanların yükselişi sabunun tarihsel konumunu kısmen zayıflatmış olsa da, günümüzde çevresel kaygılar ve doğal ürün arayışları sabunu özellikle geleneksel ve zanaat tipi formlarıyla yeniden gündeme taşımıştır. Sonuç olarak bu çalışma, sabunun tarihini hijyen, kültür ve ekonomi arasındaki etkileşimi görünür kılan bir perspektiften ele alarak, temizlik pratikleri üzerinden insan toplumlarının değer sistemlerini ve dönüşüm süreçlerini anlamaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: Hijyen, Temizlik Gelenekleri, Kültür Tarihi

A Study Of The History Of Soap

Abstract
This study examines the modes of production, uses, and meanings of soap within a broad historical framework extending from Mesopotamia and Ancient Egypt through Ancient Greece and Rome, the Islamic world, the Ottoman territories, and modern industrial society. This approach reveals how soap has been shaped throughout history in close interaction with social values, belief systems, and everyday practices. This study adopts a qualitative, interdisciplinary, and traditional-analytical method , that evaluates the history of soap not merely as a technical production process, but as a relationship between hygiene, culture, and economics. Instead of focusing on a specific period or geography, the research examines the production, use, and interpretation of soap in different contexts and periods from a perspective of continuity using long-term parameters, comparatively analyzing the ways in which soap is produced, used, and understood. It demonstrates that in early periods, soap and soap-like substances were used not only for bodily cleanliness but also for ritual purification and medical purposes, and that cleanliness was understood as a symbolic requirement as much as a physical one. In the Islamic world, the development of chemical knowledge and the standardization of olive oil–based soap production laid the foundations of modern soapmaking; centers such as Aleppo, Nablus, and Damascus established a lasting production tradition that influenced the Mediterranean world as a whole. With the chemical revolution of the eighteenth and nineteenth centuries, soap was transformed into an industrial and scientific product and became one of the key elements of mass consumption. Although the rise of synthetic detergents in the twentieth century partially weakened the historical position of soap, contemporary environmental concerns and the search for natural products have brought soap—particularly in its traditional and artisanal forms—back to the forefront. Ultimately, this study approaches the history of soap from a perspective that makes visible the interaction between hygiene, culture, and the economy, aiming to contribute to an understanding of human value systems and processes of transformation through the lens of cleaning practices.
Keywords: Hygiene, Cleaning Tradition, Cultural History

*Bu çalışma 02-04 Ekim 2025 tarihlerinde 2.Uluslararası Multidisipliner Hijyen Araştırmaları Kongresi'nde sunulan sözlü bildiriden türetilmiştir.

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Kartepe Turizm MYO. https://orcid.org/0000-0002-8381-4573, arzuyuce38@gmail.com
[2]Doç.Dr. Kocaeli Üniversitesi, , Kartepe Turizm MYO. https://orcid.org/0000-0002-6364-9232, tulay.uzumcu@kocaeli.edu.tr
Cite: Güçlü, D. ve Polat Üüzümcü, T. (2025).) Sabunun Tarihi Üzerine Bir İnceleme. *International Journal of Multidisciplinary Hygiene Research (IJOMHRE*), 1(1):17-27.

1. Giriş

Temizlik, insanlık tarihinin en temel ve süreklilik gösteren ihtiyaçlarından biri olarak hem bireysel sağlığı hem de toplumsal düzeni yakından etkilemiştir. Bu ihtiyacın karşılanmasında en önemli araçlardan biri olan sabun, günümüzde sıradan bir tüketim ürünü gibi görünse de, kökenleri binlerce yıl geriye uzanan; kültürel, tıbbi, ekonomik ve teknolojik süreçlerle şekillenmiş çok katmanlı bir tarihe sahiptir. Sabun yalnızca kir giderici bir madde değil, aynı zamanda arınma, tedavi, ritüel temizlik, toplumsal statü ve bölgesel kimlik gibi pek çok kavramla bağlantılıdır.

Kimyasal açıdan sabun, yağ asitlerinin bazlarla –özellikle sodyum veya potasyum hidroksitle– tepkimeye girmesi sonucu ortaya çıkan bir tuzdur. Ancak bu tanım, tarihsel süreçte sabun niteliği taşıyan maddelerin kullanım çeşitliliğini tam olarak yansıtmaz. İlk çağlardan itibaren insanlar hayvansal yağ, zeytinyağı, defne yağı, ardıç, kil, kül ve çeşitli mineral tuzları bir araya getirerek temizlik ve arınma pratiklerine yanıt veren karışımlar üretmişlerdir (Gibbs, 1939).

Arkeolojik veriler, sabun benzeri maddelerin ilk kez Mezopotamya'da MÖ 2800'lere tarihlenen tabletlerde geçtiğini göstermektedir. Sümerler, yün temizliği ve tedavi amaçlı karışımlar için kül ve yağ bileşimlerini kullanmışlardır (Willcox, 2000). Eski Mısır'da ise natronla yapılan arınma karışımları, hem günlük hijyen hem mumyalama ritüelleri kapsamında geniş bir kullanım alanına sahiptir (Sauneron, 2000). Roma dünyasında sabun daha çok tıbbi ve kozmetik amaçlarla kullanılırken, temizlenme amacı için strigilis yöntemi uzun süre korunmuştur (Güçlü, 2024).

İslam dünyası, sabunun hem üretim tekniği hem de yaygın kullanım pratiği açısından dönüm noktalarından biri olmuştur. 8.–10. yüzyıllar arasında Halep, Nablus, Şam ve Kufe gibi merkezlerde zeytinyağı bazlı sert sabun üretimi sistematik hâle gelmiş; sabun hem ticari bir meta hem de kültürel bir temizlik sembolü hâline gelmiştir (Ahmad, 2002). Halep sabunu ve Nablus sabunu gibi yöresel çeşitler bu dönemin mirasıdır.

Orta Çağ Avrupa'sında sabun, hem lonca sistemi hem de ticaret açısından önem kazanmış; Marsilya, Kastilya ve Savona gibi merkezler 14. yüzyıldan itibaren sabun üretiminde öncü olmuştur (Nef, 1936). 18. yüzyılda Nicolas Leblanc'ın soda üretim yöntemi, 19. yüzyılda ise kimya sanayisinin gelişmesi, sabunu bir zanaat ürününden endüstriyel bir maddeye dönüştürmüştür. Böylece sabun, hijyen kavramının modernleşmesiyle birlikte halk sağlığı politikalarının temel araçlarından biri hâline gelmiştir (Vigarello, 1996).

Osmanlı coğrafyasında ise sabun hem günlük yaşam hem de ekonomik organizasyon açısından önemli bir yere sahiptir. 16. yüzyıldan itibaren Halep, Nablus, Şam, İzmir, Midilli, Edremit ve Antep-Nizip gibi merkezler, sabun üretimiyle tanınmış; özellikle defne yağı bazlı Halep sabunu ve bıttım sabunu gibi yöresel çeşitler, bölgesel kimliğin bir parçası hâline gelmiştir. Bıttım sabunu, Anadolu'nun güneydoğusunda yabani fıstık (menengiç) yağıyla yapılan ve kültürel süreklilik taşıyan önemli bir yerel üretim örneğidir (Sarıyıldız, 2003).

Bu çalışmanın temel amacı, sabunun tarihsel gelişimini farklı dönemler, coğrafyalar ve kültürel bağlamlar çerçevesinde incelemektir. Makalede sabunun ortaya çıkışı, üretim teknikleri, kullanım alanları ve toplumsal anlamları; Mezopotamya'dan Eski Mısır'a, Roma ve İslam dünyasına, Avrupa'dan Osmanlı'ya ve modern sanayi toplumuna kadar geniş bir perspektif içinde değerlendirilecektir. Bununla birlikte sabunun yalnızca fiziki temizlik değil; sembolik arınma, tıbbi koruma, ekonomik bağlantılar, bölgesel kimlikler ve endüstriyel dönüşüm bağlamlarıyla ilişkisi de ortaya konmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, sabunu kültürel süreklilik ve sembolik işlev açısından ele almasıyla önceki teknik odaklı çalışmalardan ayrılmaktadır. Sabunun tarihini incelemek, insanlığın temizlik anlayışını, kültürel etkileşimlerini ve teknolojik yeniliklerini takip etmek açısından önemlidir. Bu yönüyle sabun, basit bir hijyen malzemesi olmaktan çıkarak, tarihsel ve kültürel hafızanın taşıyıcısı niteliği kazanmaktadır.

2. Yöntem Ve Kavramsal Çerçeve

Bu çalışma, sabunun tarihini hijyen–kültür–ekonomi etkileşimi çerçevesinde ele alan nitel ve tarihsel-analitik bir yaklaşım benimsemektedir. Araştırma, Mezopotamya ve Eski Mısır'dan Antik Yunan ve Roma'ya, İslam dünyasından Osmanlı coğrafyasına ve modern sanayi toplumuna uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamakta; sabunun üretimi, kullanımı ve anlamlandırılma biçimleri karşılaştırmalı tarih yöntemi ile incelenmektedir. Çalışmada arkeolojik bulgular, tarihsel metinler, tıp ve kimya literatürü ile ikincil tarihsel çalışmalar birlikte değerlendirilmiş; sabun, bir teknik ürün olmanın ötesinde kültürel bir nesne olarak analiz edilmiştir. Temizlik pratikleri, ritüel arınma, toplumsal düzen, halk sağlığı ve modernlik söylemleri bağlamında ele alınarak, hijyen anlayışının kültürel normlar ve ekonomik üretim biçimleriyle karşılıklı ilişkisi ortaya konulmuştur. Bu yöntem sayesinde sabunun tarihsel dönüşümü, süreklilik ve kırılma noktaları üzerinden analitik bir çerçevede değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesi, giriş bölümünde vurgulanan sabunun yalnızca teknik ve kimyasal bir ürün değil; tarihsel olarak hijyen, kültür ve ekonomi arasındaki etkileşim içinde anlam kazanan bir pratik olduğu varsayımına dayanmaktadır. Hijyen, bedensel temizlikten öte, ritüel arınma, ahlaki düzen ve kamusal sağlıkla ilişkili toplumsal bir norm olarak ele alınmaktadır. Kültür, temizlik pratiklerini şekillendiren inanç sistemleri, sembolik anlamlar ve gündelik alışkanlıklar bağlamında değerlendirilirken; ekonomi, sabunun üretimi, dolaşımı ve tüketimi üzerinden incelenmektedir. Bu üç boyut arasındaki karşılıklı ilişki, giriş bölümünde tarihsel olarak izlenen sabun pratiklerinin neden ve nasıl dönüştüğünü açıklayan analitik bir çerçeve sunmaktadır. Çalışma, hijyen anlayışlarının kültürel değerler ve ekonomik yapılar tarafından belirlendiğini ve aynı zamanda bu yapıları yeniden ürettiğini savunarak, sabunun tarihsel serüvenini çok katmanlı bir kültürel olgu olarak konumlandırmaktadır.

Mevcut çalışmalar, sabunu çoğunlukla ya teknik, ya ekonomik, ya da hijyenik bir çerçevede ele almış; hijyen–kültür–ekonomi etkileşimini tarihsel süreklilik içinde bütüncül olarak değerlendiren çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu durum, sabunun hem gündelik yaşamda hem de uzun dönemli toplumsal dönüşümlerde oynadığı rolün yeterince görünür kılınamamasına yol açmıştır. Bu çalışma, sabunu farklı dönem ve coğrafyalarda hijyen, kültür ve ekonomi arasındaki karşılıklı etkileşim içinde ele alarak, literatürdeki bu parçalı yaklaşımı aşmayı amaçlamaktadır.

3. Sabunun Tarihsel Gelişimi

1. Mezopotamya

Mezopotamya, sabun tarihinin en erken örneklerinin tespit edildiği bölge olarak kabul edilmektedir. MÖ 3. binyıla tarihlenen Sümer tabletlerinde, hayvansal yağ ve odun külünün karıştırılmasıyla elde edilen bir temizleyici maddeden söz edilir. Bu karışımın özellikle yünlerin temizlenmesi, saç ve beden yıkanması ve tıbbi amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir (Veerbek, 2012). Akkad dönemi metinlerinde "bītu" adıyla geçen sabun benzeri maddelerin, rahiplerin ritüel arınmalarında da yer aldığı görülür. Arınma ve temizlik ritüellerinin Mezopotamya dininde önemli bir yer tutması, sabunu hem fiziksel hem de sembolik bir gereç hâline getirir (Bottéro 2001). Bu dönem ürünleri modern anlamda sabun değildir, ancak sabunlaştırma (saponifikasyon) sürecinin ilkel biçimde uygulandığı açıktır. Sabunun tarihsel bağlamda yalnızca fiziksel temizlikle sınırlı bir işlev taşımadığını, aynı zamanda ritüel saflık ve kutsal düzenin korunmasıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Antik Mezopotamya metinlerinde, tanrılara sunulacak adaklar öncesinde kutsal mekânın arındırılmasının tek başına yeterli olmadığı; ritüele katılan kişilerin de bedensel olarak temiz olmalarının zorunlu görüldüğü ifade edilmektedir. Bu bağlamda hem şifacıya hem de hastaya, ayin başlamadan önce kendilerini arındırmaları yönünde talimatlar verilmiştir. Benzer şekilde, dua öncesinde hastanın ellerini sabun ve alçı taşı (jips/gypsum) ile yıkamasının istenmesi, temizlik maddelerinin yalnızca hijyen aracı değil, dini geçerlilik ve ritüel etkinlik açısından da belirleyici kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Bu uygulamalar, sabunun erken dönemlerde maddi kirden

arınmanın ötesinde, kişinin kutsalla temas edebilmesi için gerekli görülen sembolik bir temizlik aracı olarak algılandığını ve temizlik–arınma–kutsallık üçgeninde merkezi bir rol üstlendiğini açıkça göstermektedir (Scurlock, 2005). Arkeolojik buluntular, Babil'de kullanılan sabun benzeri karışımların bazik karakterini artırmak için bitkisel kül suyu (potasyum karbonat) kullanıldığını ortaya koyar. Böylece Mezopotamya, sabunun kimyasal temelinin atıldığı coğrafya olarak kabul edilir (Veerbek, 2012).

2. Eski Mısır

Eski Mısır'da temizlik yalnızca sağlık değil, aynı zamanda kutsallık ve düzen (maat) kavramıyla ilişkiliydi. Bu nedenle sabun benzeri karışımlar hem günlük yaşamda hem dini ritüellerde önemli rol oynadı. Mısırlıların kullandığı temel temizlik maddeleri, natron (sodyum karbonat + sodyum bikarbonat karışımı), bitkisel yağlar, reçineler ve kil bazlı karışımlardı (Köpp-Junk, 2022). MÖ 1550 civarında tarihlenen Ebers Papirüsü, deri rahatsızlıkları için yağ ve alkali karışımıyla hazırlanan sabun benzeri merhemlerden bahseder. Natronun antiseptik özelliği, hem beden temizliğinde hem de mumyalama ritüellerinde yaygın kullanımına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Mısır, sabunu tıbbileştiren ilk kültürlerden biri olarak kabul edilir (Nunn, 1996.). Ayrıca Eski Mısır'da temizlik, sosyal statüyü gösteren bir unsurdu. Özellikle rahiplerin günde birkaç kez yıkanması, natron ve yağ karışımlarıyla arınması zorunluydu. Bu durum sabunun dini-hiyerarşik bir değer kazandığını gösterir (Larson Jr, 2023).

3. Antik Yunan ve Roma

Antik Yunan kültüründe sabun benzeri karışımlar bilinmekle birlikte, banyo kültürü sabun temelli değildi. Yunanlarda beden temizliği genellikle yağlanma ve ardından strigilis ile kazıma yöntemine dayanıyordu. Bununla birlikte Aristophanes ve Plinius gibi yazarlar, Galyalıların yağ ve kül karıştırarak hazırladıkları sabunlardan bahseder (Pliny, 1906: 28.191). Bu bilgi, sabunun Kelt kültüründe daha yaygın olduğunu gösterir. Roma İmparatorluğu döneminde sabun tıbbi ve kozmetik bir madde olarak öne çıkar. Plinius'un Naturalis Historia'sında sabunun saç bakım ürünü olarak kullanıldığı aktarılır. Romalı doktor Galenos ise sabunu tedavi edici olarak nitelendirmiş ve özellikle "en kaliteli sabunun Gallia'da üretildiğini" vurgulamıştır (Partington ve Hall, 1999: 307). Bununla birlikte Roma hamam kültürü sabunu zorunlu kılmaz; bronz aletlerle kazıma metodu baskındır. Sabun, Roma'da daha çok parfümeri, kadın kozmetiği ve tıbbî preparatlar arasında yer alır. Yine de geç antik dönemde sabun kullanımının arttığı, özellikle Germen ve Kelt etkisiyle Roma coğrafyasında sabunun yaygınlaştığı bilinmektedir (Güçlü, 2024).

4. Bizans Dünyası

Bizans İmparatorluğu, antik dünyanın temizlik alışkanlıklarını büyük ölçüde sürdürmekle birlikte, sabun üretiminde Doğu Akdeniz geleneğini birleştiren bir ara dönem niteliğindedir. Özellikle 6. yüzyıldan itibaren zeytinyağı üretiminin artmasıyla sabun, şehir ekonomilerinde görünür hâle gelmiştir. Bizans'ta sabun üretimi genellikle zeytinyağı ve odun külü temelinde gerçekleştirilmiş, bazı bölgelerde defne yağı ile karışımlar hazırlanmıştır. Bu coğrafi üretim biçimi, daha sonra Halep sabunu ve Nablus sabunu gibi İslam dünyasının ünlü ürünlerine temel hazırlamıştır (Kokoszko, M., & Rzeźnicka, 2021). Ayrıca Bizans yazınında sabunun hem hijyen hem de tıbbi amaçlarla kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Aetius ve Oribasius gibi tıp yazarları, sabunlu merhemleri bazı deri hastalıkları için reçetelere dahil etmişlerdir (Olivieri, 1950). Bu, sabunun Bizans'ta yalnızca temizlik değil, medikal bir madde olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

5. İslam Dünyası

İslam dünyası, sabunun tarihsel gelişiminde yalnızca bir aktarım değil; üretim tekniklerinin standartlaşması, sabunun ticari bir meta hâline gelmesi ve kimyasal bilginin ilerlemesi açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. 7.–12. yüzyıllar arasında sabun üretimi özellikle

Suriye-Filistin bölgesinde yoğunlaşmış, Halep, Nablus ve Şam şehirleri sabunla özdeşleşmiştir. Bu dönemde sabun, hem gündelik kullanım hem tıbbi uygulamalar hem de uluslararası ticaret bakımından altın çağını yaşamıştır. Bilâd-ı Şam, Orta Doğu'da zeytinyağı üretiminde başlıca merkezlerden biri konumundaydı; özellikle Filistin ve Halep yörelerinde üretilen zeytinyağının kalite açısından üstün olduğu vurgulanmaktadır. Bu yüksek kaliteli üretim, bölgenin sabun imalatında uzmanlaşmasını sağlamış ve sabunun yalnızca yerel tüketimde değil, Bizans'a yönelik ihracatta da önemli bir ticari ürün hâline gelmesine katkıda bulunmuştur (Yusûf, 1985: 72, 73).

İslam dünyasında sabun yapımının gelişmesini sağlayan temel unsur, kimya bilgisindeki kurumsallaşma ve ilerleme olmuştur. Câbir ibn Hayyân ve Ebû Bekir er-Râzî gibi âlimler, alkali maddelerin (özellikle potasyum ve sodyum tuzları) saflaştırılması üzerine çalışmış ve sabunlaştırma sürecini daha kontrollü hâle getirmişlerdir. Râzî'nin Kitāb al-Asrār adlı eserinde, sabun yapımında "kül suyu (al-qalī)" ve yağ oranlarının nasıl dengelenmesi gerektiğine dair detaylara yer verilmesi, kimyasal üretim sürecinin sistematikleştiğini gösterir. Bu bağlamda İslam coğrafyası, sabunu "ilkel karışım" olmaktan çıkararak standart formüllere dayalı bir üretim maddesi hâline getirmiştir. Halep sabunu, bugünkü anlamıyla "sert blok sabun" üretiminin öncüsü kabul edilir. Üretiminde zeytinyağı ve defne yağı gibi iki temel bileşen öne çıkar (Al-Hassan, 2001). Sabunun yüksek kalitesi nedeniyle 10.–15. yüzyıllar arasında Halep, Akdeniz sabun ticaretinin merkezi hâline gelmiştir. Sabunlar kış boyu kurutularak sertleştirilir, ardından Mısır, İran, Anadolu ve Avrupa'ya ihraç edilirdi. Halep sabununun ticari başarısı, zamanla Marsilya sabunu ve Kastilya sabunu üretim tekniklerini de etkilemiştir. Halep sabunu, yalnızca temizlik amaçlı değil, tıbbi özellikleri nedeniyle de tercih edilmiştir. Defne yağının antiseptik ve antifungal özellikleri, sabunu hem sağlık hem ritüel temizlik açısından değerli kılmıştır (Gibbs, 1939).

Bugünkü Filistin'de yer alan Nablus, 10. yüzyıldan itibaren sabun üretimiyle tanınmış, 13. yüzyılda ise İslam dünyasının en büyük sabun merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Nablus sabununda tamamen saf zeytinyağı ve doğal sodyum bileşenlerinin tercih edilmekteydi. Ayrıca uzun kurutma süreci ve tek tip, açık renk bloklar hâlinde üretilmesi onu farklı kılmıştı. Haçlı kroniklerinde dahi Nablus sabunundan "yağdan yapılmış beyaz sabun" olarak söz edilir. Bu durum, Nablus sabunlarının uluslararası bilinirliğinin Orta Çağ'da oldukça yüksek olduğunu gösterir. Nablus sabunu, Osmanlı döneminde de önemini korumuş ve İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli merkezlerine ihraç edilmiştir (Arbel, 2021).

Görsel 1. Marsilya ve Halep Sabunları (https://en.wikipedia.org/wiki/Soap#/media/File:Bars_of_pure_Marseille_and_Aleppo_soap,_2024.jpg)

Şam, 9.–12. yüzyıllar arasında sabun ticaretinin kavşak noktasıydı. Şehir, hem Halep ürünlerinin dağıtımında hem kendi sabun üretiminde önemli bir rol oynadı. Şam sabunlarını zeytinyağı temelli ve çeşitli aromatik yağlar (gül, menekşe, amber) ile zenginleştirilmişti. Ayrıca Şam, sabunun tıbbi kullanımını sistemleştiren merkezlerden de biriydi. İbn Sina, "el-Kanun fi't-Tıbb" adlı eserinde, sabunun bazı deri hastalıkları için uygulanabileceğini belirtmiş;

bu da sabunun tıbbi literatürde yer alma sürecini hızlandırmıştır (Kâhya, 1995). İslam dünyasında sabun üretiminin gelişmesi, geniş bir ticaret ağıyla desteklenmiştir. 11.–15. yüzyıllar arasında Suriye-Filistin bölgesinde üretilen sabunlar, Mısır, Anadolu, Kuzey Afrika, İran, Doğu Akdeniz, İtalya, Fransa, İspanya gibi bölgelere düzenli olarak ihraç edilmiştir. Bu ticari dolaşım, Avrupa'daki sabun üretim tekniklerinin şekillenmesinde doğrudan etkili olmuştur.

İslam dünyasında sabunun yaygınlaşmasında, temizliği yalnızca bireysel bir tercih değil, dini bir yükümlülük olarak tanımlayan kültürel ve inanç temelli yapı belirleyici olmuştur. Abdest, gusül ve gündelik temizlik uygulamaları, sabunun hem kentli hem de kırsal topluluklarda vazgeçilmez bir ihtiyaç hâline gelmesini sağlamış; bu durum sabunu sıradan bir ticari üründen ziyade kültürel ve toplumsal bir gereksinim konumuna taşımıştır. Orta Çağ boyunca sabun, Müslüman toplumlarda hem bireysel yaşam pratiklerinde hem de kamusal düzenin sürdürülmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu önem, sabun üretiminin kurumsallaşmasına yol açmış; sabunculuk, lonca sistemi içerisinde örgütlenerek en itibarlı zanaat kollarından biri hâline gelmiştir. Kaynaklarda belirtildiği üzere Müslümanlar, kişisel temizlikte ve giysi bakımında sabunu neredeyse günlük olarak kullanmışlardır (Mazaherî, 1972: 330). Bu yaygın kullanım pratiği, sabuna olan talebi sürekli canlı tutmuş; sabunun ekonomik değerini artırırken aynı zamanda toplumsal yaşamda vazgeçilmez bir unsur hâline gelmesini sağlamıştır. İslam dünyası, sabunun teknik, kimyasal, ekonomik ve kültürel açıdan en sistematik biçimde ele alındığı coğrafya olmuş; standartlaştırmış,ticari meta haline getirmiş,tıpla ilişkilendirmiş, Akdeniz dünyasına yaymış,modern sabunların atası sayılan "sert zeytinyağı sabunu" formunu geliştirmiştir. Bu nedenle 9.–15. yüzyıllar arası sabun üretimi, literatürde haklı olarak "Sabunun Altın Çağı" olarak anılır.

6. Orta Çağ ve Yeni Çağ Avrupa'sı

Sabun, Avrupa'da Roma sonrası dönemde bir süre arka planda kalsa da, 11.–15. yüzyıllar arasında yeniden görünür hâle gelmiş ve özellikle Akdeniz liman şehirlerinde önemli bir ticari ürün olmuştur. Bu süreçte Avrupa, sabun üretimi açısından İslam dünyasının bilgi ve teknik birikiminden doğrudan etkilenmiş; Halep, Şam ve Nablus sabunlarının üretim prensipleri, Akdeniz'in batı kıyılarına uyarlanarak yeni sabun ekollerinin doğmasına zemin hazırlamıştır (Bistline, 1996).

Orta Çağ'ın erken dönemlerinde Avrupa'da sabun daha çok kırsal hane üretiminde görülürken, ticari sabun üretimi sınırlıydı. Ancak Haçlı Seferleri, Akdeniz ticaret yollarının canlanması ve Arap sabunlarının İtalya üzerinden Avrupa'ya girişi, sabunun kültürel ve ekonomik anlamda yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. Özellikle Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi gibi İtalyan şehirleri, 12. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz sabun ticaretinin aracısı hâline gelmiştir. Bu etkileşimle birlikte Avrupa'da zeytinyağı bazlı sabun üretimi yaygınlaşmaya başlamış, sabun giderek yerel bir sanayi kolu olarak örgütlenmiştir (Gibbs, 1939).

Marsilya sabunu (Savon de Marseille), Avrupa sabun tarihinin en bilinen örneklerinden biridir. 14. yüzyılda üretimi belgelenen Marsilya sabunu, Halep sabununun üretim yöntemlerinden doğrudan etkilenmiştir. Marsilya sabunu da Halep sabunu gibi zeytinyağı temellidir, alkali olarak bitkisel kül ve daha sonra deniz tuzu türevleri kullanılmıştır. Aynı Halep sabunu gibi dev kazanlarda günlerce kaynatılarak saflaştırılır ve kalıplanıp uzun süre kurutulur (Metzger, 2008). 1668'de Fransa Kralı XIV. Louis'nin sabun üretimini düzenleyen "Colbert Fermanı" ile Marsilya sabunu devlet tarafından standardize edilmiştir. Fermana göre Marsilya sabunu:yalnızca zeytinyağından yapılacak,hayvansal yağ kullanılmayacak,katkı maddesi eklenmeyecektir. Bu yasal düzenleme, Marsilya sabununun Avrupa'da bir nitelik standardı oluşturmasını sağlamıştır. Böylece Marsilya, 17. yüzyıldan itibaren sabun ticaretinde küresel bir merkez hâline gelir (URL 1).

Kastilya sabunu (Jabón de Castilla), İspanya'nın La Mancha ve Endülüs bölgesindeki zeytinyağı üretim geleneğine dayanan bir diğer önemli zeytinyağı sabunudur. 15. yüzyıldan

itibaren Kastilya sabunu, Avrupa saraylarının, özellikle İngiltere ve Hollanda'nın prestij ürünü hâline gelmiş ve "beyaz sabun" olarak anılmıştır. Elizabeth dönemi İngiltere'sinde Kastilya sabunu üzerine yapılan ticari tartışmalar, sabunun bir politik-ekonomik mesele hâline geldiğini bile gösterir. Kastilya sabununda saf zeytinyağı kullanılmış, yumuşak, açık renkli sabun formu nedeniyle kozmetik ve banyo sabunu olarak tercih edilmiştir (Dietz, 1972).

Orta Çağ ve Yeni Çağ Avrupa'sında sabun üretimi, giderek lonca sistemi içinde örgütlenerek kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Yaklaşık 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar birçok Avrupa kentinde sabuncular, ayrı loncalar hâlinde teşkilatlanmış; üretim süreci belirli kurallar çerçevesinde denetim altına alınmıştır. Bu denetim, sabunun kalite standardının korunmasını, üretim miktarının kontrol edilmesini, kullanılan yağların niteliğinin belirlenmesini ve üretim sürecindeki teknik aşamaların düzenlenmesini kapsamaktaydı. Ayrıca ustalık–çıraklık hiyerarşisi, mesleki bilginin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan temel bir yapı olarak lonca düzeninin merkezinde yer almıştır. Marsilya, Savona, Barselona, Toledo ve Venedik gibi kentler, sabuncu loncalarının en güçlü olduğu üretim merkezleri arasında öne çıkmış; bu örgütlenme sayesinde sabun, Avrupa'da ilk kez sanayi öncesi ölçekte, düzenli ve denetlenebilir bir üretim kolu hâline gelmiştir. Avrupa sabun geleneği, coğrafi ve ekonomik koşullara bağlı olarak kuzey ve güney ekseninde belirgin farklılıklar göstermiştir. Akdeniz havzasında zeytinyağı temelli, daha yumuşak ve açık renkli sabunlar yaygınken, Kuzey Avrupa'da hayvansal yağlar, balina yağı, keten yağı ve kül suyunun kullanıldığı daha sert ve koyu renkli sabunlar üretilmiştir. Kuzey kökenli bu sabunlar çoğunlukla çamaşır yıkama, endüstriyel temizlik ve denizcilik faaliyetlerinde tercih edilmiştir. Bu farklılaşma, Avrupa'da tek tip bir sabun kültürü yerine, bölgesel üretim teknikleri ve kullanım alanlarıyla şekillenen çok katmanlı bir sabun geleneğinin oluştuğunu göstermektedir (Gibbs, 1939).

7. Osmanlı Coğrafyası

Osmanlı İmparatorluğu, sabun üretimi ve ticareti açısından geniş coğrafyası sayesinde büyük bir çeşitlilik sunmuş; sabun, bu dönemde yalnızca gündelik temizlik aracı değil, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sembolik bir unsur hâline gelmiştir. İmparatorluğun zeytinyağı üretim bölgeleri ve Akdeniz ticaret ağları, sabunun hem iç tüketimde hem de uluslararası pazarlarda stratejik bir ürün olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Sabunhaneler çoğu zaman aile işletmeleri ya da vakıf gelir kaynakları olarak örgütlenmiş, böylece sabun üretimi toplumsal ve ekonomik yapının ayrılmaz bir parçası olmuştur (Öztürk, 2002).

Halep ve Şam, Osmanlı'nın doğu eyaletlerinde sabun üretiminin başlıca merkezleri olarak önemini korumuştur. Zeytinyağı ve defne yağıyla üretilen Halep sabunları yüksek kalite ve dayanıklılığıyla geniş bir coğrafyada rağbet görürken, Şam sabunları aromatik yağlarla zenginleştirilmiş olup özellikle saray ve üst sınıflar tarafından tercih edilmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Nizip, Gaziantep ve Mardin hattında ise zeytinyağı ve bıttım yağı temelli yerel bir sabun geleneği gelişmiş; bu sabunlar özellikle tıbbi ve saç bakımı amaçlı kullanımlarıyla tanınmıştır (Öztürk ve Sarıyıldız, 1997).

Görsel 2. Bıttım Sabunu (https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/bittim-sabunu-sac-ve-cilt-icin-nasil-kullanilir-41331269)

Ege Bölgesi, Osmanlı'nın batı sabun üretim merkezlerini oluşturmuştur. Midilli, Ayvalık, Edremit, İzmir ve Girit, yüksek kaliteli zeytinyağı sayesinde sabunculuğun yoğunlaştığı alanlar hâline gelmiştir. Midilli ve Girit sabunları, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa pazarlarına ihraç edilen saf zeytinyağı sabunları olarak öne çıkarken; İzmir, Levanten tüccarların etkisiyle sabun ticaretinin başlıca limanlarından biri olmuştur.

Osmanlı toplumunda sabun, hamam kültürü, doğum ve evlilik ritüelleri, tıbbi uygulamalar ve saray yaşamı içinde sembolik bir arınma aracı olarak da kullanılmıştır. Doğu Akdeniz, Ege ve Güneydoğu Anadolu ticaret hatları üzerinden dağıtılan sabun, bu çok yönlü işlevleri sayesinde Osmanlı ekonomisinin en istikrarlı ve yaygın ürünlerinden biri olarak tarihsel önemini korumuştur.

8. 18.–19. Yüzyıl Kimya Devrimi

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başları, sabunun tarihindeki en köklü dönüşümlerin yaşandığı dönem olarak kabul edilmektedir. Bu süreç, yalnızca üretim tekniklerinde yaşanan ilerlemelerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kimyanın bağımsız bir bilim dalı hâline gelmesiyle birlikte temizlik maddelerinin bilimsel temelde yeniden tanımlanmasını da beraberinde getirmiştir. Sabun, bu dönemde geleneksel zanaat bilgisinin ürünü olmaktan çıkarak deneysel, ölçülebilir ve standartlaştırılabilir bir kimyasal maddeye dönüşmüştür (McNeil, 1990).

Bu dönüşümün en kritik aşaması, 1791 yılında Fransız kimyager Nicolas Leblanc tarafından geliştirilen Leblanc Süreci olmuştur. Bu yöntem, sofra tuzundan (sodyum klorür) sodyum karbonat (soda külü) elde edilmesini mümkün kılmış; sabun üretiminde temel öneme sahip alkali maddelerin ilk kez büyük ölçekli, ucuz ve standart biçimde üretilmesini sağlamıştır (Chevreul, 2011). Daha önce sabun üretiminde kullanılan bitkisel kül, potas ve doğal soda gibi alkali kaynaklar, bölgesel farklılıklar nedeniyle kalite ve sertlik açısından büyük değişkenlik göstermekteydi. Leblanc Süreci ile birlikte alkali üretimi kontrol altına alınmış; bu durum sabun üretiminin sanayileşmesinin önünü açmıştır.

19. yüzyıl boyunca fabrikalaşmanın hız kazanması, sabunun üretim miktarını ve çeşitliliğini önemli ölçüde artırmıştır. Sabun, bu dönemde ilk kez geniş halk kitleleri için erişilebilir bir tüketim malzemesi hâline gelmiş; günlük yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. Bu niceliksel artış, kimya biliminin teorik gelişimiyle de desteklenmiştir. Michel Eugène Chevreul, 1823 yılında yayımladığı çalışmasında sabunlaşma (saponifikasyon) reaksiyonunu bilimsel olarak açıklamış; yağların, yağ asitleri ve gliserolden oluştuğunu ve sabunun bu yağ asitlerinin alkali maddelerle tepkimesi sonucu meydana geldiğini ortaya koymuştur (Wentrup, 2022). Bu açıklama, sabun üretiminin deneyime dayalı bir zanaatten kontrollü kimyasal formüllere dayanan bir endüstriye dönüşmesini sağlamıştır.

Aynı yüzyılda organik kimya alanında yaşanan ilerlemeler, sabunun işlevsel ve estetik boyutunu da dönüştürmüştür. Koku verici maddeler, boyalar ve çeşitli katkı bileşenleri sayesinde sabun, yalnızca temizlik amacıyla değil; kozmetik, tıbbi ve hijyenik kullanım alanlarına göre çeşitlendirilmiştir. Böylece sabun, bedensel hijyenin ötesinde duyusal deneyim ve kişisel bakım kavramlarıyla da ilişkilendirilen bir ürün hâline gelmiştir. Endüstriyel üretimin kurumsallaşması, sabunun toplumsal anlam dünyasında da önemli bir değişime yol açmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren sabun, yalnızca bireysel temizlik aracı değil; düzen, ahlak, sağlık ve modernlik ideallerini temsil eden sembolik bir nesne olarak algılanmaya başlamıştır. İngiltere, Fransa ve Almanya'da sabun fabrikalarının çoğalmasıyla birlikte markalaşma ve reklamcılık ön plana çıkmış; Lever Brothers gibi firmalar sabunu modern reklam söyleminin merkezine yerleştirmiştir. Bu süreçte temizlik, halk sağlığı politikalarıyla desteklenmiş; sabun kullanımı medeniyet, ilerleme ve ulusal güç kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir (Wilson, 1954).

Sonuç olarak 18.–19. yüzyıl kimya devrimi, sabunun yalnızca üretim biçimini değil; ekonomik değerini, kültürel anlamını ve toplumsal işlevini de köklü biçimde yeniden tanımlamıştır. Bu dönemde geliştirilen kimyasal ilkeler ve endüstriyel üretim modelleri, günümüz modern sabun ve deterjan endüstrisinin temelini oluşturmaya devam etmektedir.

9. Modern Sabunlaşma ve Deterjan Endüstrisinin Ortaya Çıkışı

20. yüzyılın başı, sabun üretiminin geleneksel yağ-asit ve alkali temelli kimyasından önemli ölçüde ayrıldığı; temizlik maddelerinin çeşitlendiği, teknikleştiği ve kitlesel tüketim mantığıyla yeniden şekillendiği bir döneme işaret eder. Bu dönemin en büyük kırılmalarından biri, sentetik deterjanların ortaya çıkmasıdır. Deterjanlar, sabunun aksine yağ asitlerinin sodyum veya potasyum bazlarıyla tepkimesi sonucunda elde edilen tuzlara dayanmaz; petrokimyasal türevlerden üretilen yüzey aktif maddeler içerir. Bu nedenle "modern sabunlaşma" ifadesi, sabunun kimyasal ve işlevsel bir yeniden tanımlanmasını kapsar (Aftalion, 2001).

Birinci Dünya Savaşı, deterjan endüstrisinin doğuşunu tetikleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Savaş döneminde Almanya'nın hayvansal ve bitkisel yağlara erişimi kısıtlanınca kimyagerler, temizlik amaçlı kullanılabilecek alternatif maddeler üzerinde yoğunlaşmış; böylece 1916'da ilk sentetik deterjan (alkil sülfat temelli) geliştirilmiştir. Bu buluş, savaş koşullarının ötesine geçerek 1920'ler ve 1930'lar boyunca kimya endüstrisinin yeni bir alanını oluşturmuş; sabunun tekeli kırılmıştır (Sosis ve Zoller, 2008).

1930'lardan itibaren non-iyonik ve aniyonik yüzey aktif maddelerin keşfi, deterjanların hem temizleme gücünü hem de kullanım alanlarını genişletti. Bu maddeler, hem sert sularda daha etkili hem de farklı su sıcaklıklarında daha stabil oldukları için sabunun kullanımında görülen kireçlenme ve çözünme sorunlarını ortadan kaldırdı. Böylece deterjanlar, çamaşır yıkama, endüstriyel temizlik, bulaşık yıkama ve kişisel bakım gibi birçok alanda sabunun yerini almaya başladı (Falbe, 2012).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında deterjan endüstrisi hızla küreselleşmiş; özellikle ABD ve Avrupa'da güçlü markalar aracılığıyla temizlik ürünleri modern yaşamın vazgeçilmez unsurları hâline gelmiştir. Ambalajlama, reklam ve markalaşma stratejileri sayesinde sabun ve deterjanlar, hijyenin ötesinde sağlık, annelik, ev düzeni ve modernlik gibi toplumsal değerlerle ilişkilendirilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise çevresel kaygılar öne çıkmış; fosfatlı deterjanların ekosistemlere verdiği zarar, daha çevre dostu formüllerin geliştirilmesini teşvik etmiştir (Whitten ve Whitten, 1999). Günümüzde sektör, sürdürülebilirlik ve kimyasal inovasyonu bir araya getirerek bitkisel bazlı, biyobozunur ve mikrobiyom dostu ürünlere yönelmekte; sabun da doğal ve zanaat temelli formlarıyla yeniden değer kazanmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, sabunu yalnızca teknik ve kimyasal bir ürün olarak değil; temizlik, arınma, düzen ve modernlik anlayışlarının tarihsel dönüşümünü yansıtan çok katmanlı bir kültürel olgu olarak ele almıştır. Mezopotamya ve Eski Mısır'dan Antik Yunan ve Roma'ya, İslam dünyasından Osmanlı coğrafyasına ve modern sanayi toplumuna uzanan geniş bir çerçevede sabunun üretimi, kullanımı ve anlam dünyası incelenmiştir. Bu süreklilik, sabunun basit bir hijyen maddesinin ötesinde, toplumsal değerler ve inanç sistemleriyle iç içe geçmiş bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır.

Erken dönemlerde sabun ve benzeri maddeler beden temizliğinin yanı sıra ritüel arınma ve tıbbi amaçlarla kullanılmış; temizlik hem fiziksel hem de sembolik bir gereklilik olarak algılanmıştır. İslam dünyasında kimya bilgisinin gelişmesi ve zeytinyağı bazlı sabunların standartlaşması, modern sabunculuğun temelini oluşturmuş; Halep, Nablus ve Şam gibi merkezler Akdeniz dünyasını etkileyen kalıcı bir üretim geleneği yaratmıştır. Bu miras, Avrupa sabun üretimini de doğrudan etkilemiştir.

18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan kimya devrimiyle birlikte sabun, zanaat temelli üretimden bilimsel ve endüstriyel bir ürüne dönüşmüş; kitlesel tüketimin önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Sabun bu dönemde hijyenin yanı sıra ahlak, disiplin, halk sağlığı ve modern yaşam idealleriyle ilişkilendirilmiştir. 20. yüzyılda sentetik deterjanların yükselişi sabunun konumunu kısmen zayıflatmış olsa da, günümüzde çevresel kaygılar ve doğal ürün arayışları sabunu özellikle geleneksel ve zanaat tipi formlarıyla yeniden değerli kılmıştır.

Sonuç olarak sabunun tarihi, hijyen pratiklerinin kültürel anlamlar ve ekonomik yapılarla karşılıklı etkileşim içinde şekillendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Sabun, bu üç boyutun kesişim noktasında yer alan ayrıcalıklı bir nesne olarak; beden, toplum ve piyasa arasındaki ilişkileri görünür kılmaktadır. Bu nedenle sabun üzerine yapılan tarihsel ve kültürel incelemeler, yalnızca temizlik alışkanlıklarını değil, aynı zamanda insan toplumlarının değer sistemlerini, üretim biçimlerini ve modernleşme süreçlerini anlamak açısından güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Kaynaklar

Aftalion, F. (2001). *A history of the international chemical industry*. Chemical Heritage Press.

Ahmad, M., Al-Hassan, A. Y., & Iskandar, A. Z. (2002). *The different aspects of islamic culture: Sciences and Technology in Islam.* Unesco Publishing.

Arbel, Y. (2021). Olive oil soap in the Holy Land: Background, technology and a newly discovered workshop in Jaffa. *Industrial Archaeology Review*, 43(1), 53–64. https://doi.org/10.1080/03090728.2020.1866027

Bistline, R. G., Jr. (1996). Anionic and related lime soap dispersants. In H. Stache (Ed.), Anionic surfactants: *Organic chemistry*, 56: 601–632). CRC Press.

Chevreul, M. E. (2011). *Soaps and detergents*. RN.

Dietz, F. C. (1972). *English Government Finance, 1485–1558*. London: Frank Cass.

Falbe, J. (Ed.). (2012). *Surfactants in consumer products*. Springer-Verlag.

Gibbs, F. W. (1939). The history of the manufacture of soap. *Annals of Science*, 4(2): 169–190. https://doi.org/10.1080/00033793900201401

Güçlü, D. (2024). Antik Roma gündelik hayatında hijyen kavramı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (35), 435–446.

Kâhya, E. (1995). İbn Sînâ'nın bilim anlayışı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Kokoszko, M., & Rzeźnicka, Z. (2021). On frankincense-scented soaps, peelings and cleansers or on cosmetics and commotics in antiquity and early Byzantium. *Vox Patrum*, 79, 175–200. https://doi.org/10.31743/vp.12809

Köpp-Junk, H. (2022). Water as a social border in ancient Egypt: Dewatering systems in bathrooms for the elite, the royal family and the king. *Frontières.* Revue d'archéologie, histoire & histoire de l'art, (7). https://doi.org/10.4000/frontieres.1155

Larson, P. D., Jr. (2023). *Lexical studies on the concept of dirtiness in ancient Egyptian daily life* (Doctoral dissertation). University of Memphis.

Mazaherî, A. (1972). *Orta Çağ'da Müslümanların yaşayışları* (B. Üçok, Çev.). Varlık Yayınevi.

McNeil, I. (1990). *An encyclopaedia of the history of technology* (pp. 200–205). Taylor & Francis.

Metzger, L. (2008). Relations between Marseille and East and Southeast Asia. In F. Broeze (Ed.), *Port cities in Asia and Europe* (pp. 37–48). Routledge.

Nef, J. U. (1936). A comparison of industrial growth in France and England from 1540 to 1640: III. *Journal of Political Economy*, 44(5), 643–666. https://doi.org/10.1086/254903

Nunn, J. F. (1996). *Ancient Egyptian medicine*. British Museum Press.

Olivieri, A. (1950). Aetii Amideni libri medicinales V–VIII (CMG VIII 2). Akademie Verlag.

Öztürk, S. (2002). Osmanlı Devleti'nde sabun sanayii. *In Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 10, ss. 781–790). Yeni Türkiye Yayınları.

Öztürk, S., & Sarıyıldız, G. (1997). Antik Çağdan günümüze temizliğin değişmeyen sembolü: Sabun. *Tombak*, 15, 42–54.

Partington, J. R., & Hall, B. S. (1999). *A history of Greek fire and gunpowder*. Johns Hopkins University Press.

Pliny the Elder. (1906). *Naturalis Historia*. Teubner.

Sauneron, S. (2000). *The priests of ancient Egypt*. Cornell University Press.

Sarıyıldız, G. (2003). *İstanbul sabun tahsissatı ve bu tahsisatta sabuncu esnafının yükümlülükleri.* In Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler Kitabı 2 (ss. 363–373). Globus Dünya Basımevi.

Scurlock, J. (2005). *Magico-medical means of treating ghost-induced illnesses in ancient Mesopotamia* (Vol. 3). Brill.

Sosis, P., & Zoller, U. (Eds.). (2008). *Handbook of detergents*, Part F. CRC Press.

URL 1: https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.1318/2015.1318.Colbert-And-A-Century-Of-French-Mercantilism-Vol-ii-1939_djvu.txt (E.T. 21.11.2025)

Veerbek, H. (2012). *Historical review*. In J. Falbe (Ed.), Surfactants in consumer products (pp. 1–28). Springer-Verlag.

Vigarello, G. (1996). *Temiz ve kirli: Orta Çağ'dan günümüze beden temizliği* (Z. Z. İlkgelen, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Whitten, D. O., & Whitten, B. E. (1999). *Handbook of detergents*, Part A. Taylor & Francis.

Willcox, M. (2000). *Soap*. In H. Butler (Ed.), Poucher's perfumes, cosmetics and soaps (10th ed., p. 453). Kluwer Academic Publishers.

Wilson, C. (1954). *The history of Unilever: A study in economic growth and social change*. Cassell and Company.

Wentrup, C. (2022). Origins of organic chemistry and organic synthesis. *European Journal of Organic Chemistry*, 2022(25), 1–12. https://doi.org/10.1002/ejoc.202101492

Yûsuf, M. D. (1985). *Economic survey of Syria during the tenth and eleventh centuries*. Klaus Schwarz Verlag.